

GODIAN EJIUGU
MIJN DROOM

*Op zoek naar een rechtvaardige
en vreedzame samenleving*

© 2018 Uitgeverij Kok, VBK Media Utrecht
www.kok.nl

Vormgeving omslag en binnenwerk: Studio Mol

Tenzij anders vermeld, zijn de aanhalingen uit de Bijbel overgenomen uit de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), uitgegeven door het Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 2004.

ISBN 978 90 435 2947 1
e-book 978 90 435 2948 0
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

INLEIDING

In dit hoofdstuk geef ik een eerste indruk van de maatschappelijke impact van allerlei vormen van racisme om duidelijk te maken waarom ik dit boek wilde schrijven.

Het gebruik van het internet en world wide web is bedoeld om de communicatie te vereenvoudigen, maar we gebruiken het in feite vooral om beelden te verspreiden die schadelijk zijn voor onze kinderen, onze geestelijke gezondheid en om een cyberoorlog te voeren. Het is niet alleen een bron van informatie, maar ook voor gevaar, manipulatie en schade aanrichten.

Ik overdrijf niet als ik zeg dat er geen dag voorbijgaat zonder dat televisie, sociale media of andere informatiebronnen laten zien hoe droevig het met de mensheid gesteld is: ongelukken, bombardementen, dreigementen, bloedvergieten, haat, hongersnood, angst, armoede, verkrachtingen, slavenhandel, vluchtelingen, genocide, migratie, natuurrampen, corruptie, seksueel misbruik, culturele botsingen, religieuze conflicten, moreel verval, onrecht, politieke onrust, economische onzekerheid, exploitatie van natuurlijke energiebronnen, oorlogen, onderdrukking van mensen, zorg om het milieu en de natuur.

De beelden en verhalen die we dagelijks als nieuws ontvangen, laten zien hoe het gesteld is met onze samenleving. De verdrietige of vreugdevolle beelden die onze zintuigen opvangen en onze gevoelens, emoties en ziel raken, ongeacht uit welk gebied van de wereld ze afkomstig zijn, bewijzen onze saamhorigheid als mens.

Pogingen om hieraan iets te veranderen door vredesmarsen, internationale vergaderingen, wapenstilstanden, vredesbesprekingen, medische vooruitgang, immigratiebeleid, vluchtelingenbeleid, financiële afspraken, sociale experimenten, religieuze conferenties, bijeenkomsten van de Verenigde Naties, politieke initiatieven en initiatieven van bedrijven, lijken vergeefs voor een groot deel van de mensheid.

Maar de grootste bedreiging voor maatschappij en mensheid zit in mijn optiek niet in kernwapens, natuur, religie, ras, politieke of economische zaken, maar in de mensheid zelf, zowel individueel als collectief.

De pijn en schade die we in het leven van anderen aanrichten, kan alleen uitgeroeid worden als ieder individu zich bewust is van zijn of haar eigen verantwoordelijkheid voor het doorbreken van de spiraal van uitsluiting en geweld.

■ WAT MIJ TRIGGERT

Gedurende de kwart eeuw dat ik in Nederland woon, heb ook ik de impact van allerlei vormen van racisme op mijn persoonlijke en professionele leven en dat van mijn kinderen aan den lijve ondervonden.

Zelf heb ik minstens zeven rechtszaken aangespannen tegen racistische behandeling of onacceptabele bejegening. Ook heb ik aangifte gedaan bij de politie van racistische pesterijen tegenover mijn kinderen.

Ik heb veel echtscheidingen gezien omdat de partner van Afrikaanse afkomst de sociale en psychologische mishandeling door de Nederlandse partner of diens familie en vrienden of collega's niet langer kon of wilde verdragen.

Diepgaande reflectie (ook op mijn eigen gedrag) heeft mij tot het theologische inzicht gebracht dat de diepste oorzaak van bovenstaande reeks schendingen van de mensenrechten te maken heeft met het misverstaan van de betekenis van de mens als (even)beeld van God. Vooral door het feit dat het godsbeeld van veel westerse mensen, bewust of onbewust, nog steeds westers

is ingekleurd, terwijl het christendom over de gehele aarde verspreid is ... Daardoor wordt God beschouwd als van Europese afkomst.

Ter illustratie van deze stelling wil ik enkele persoonlijke ervaringen met u delen die te maken hebben met mijn theologische opleiding c.q. mijn pastorale werk voor gemarginaliseerden.

Welke huidskleur heeft God?

In 2016 leidde ik een interculturele Bijbellezing over de uitleg van de Bijbel. Het ging om een bijeenkomst tussen Afrikanen en Europeanen. Een man van Afrikaanse afkomst haalde als bewijs dat God een donkere huidskleur heeft het volgende aan:

¹²Ik draaide me om, om te zien welke stem er tegen mij sprak. Toen zag ik zeven gouden lampenstandaards,¹³ en daartussen iemand die eruitzag als een mens. Hij was gekleed in een lang gewaad en had een gouden band om zijn borst. ¹⁴Zijn hoofd en zijn haren waren wit als witte wol of als sneeuw, en zijn ogen waren als een vlamvend vuur.¹⁵ Zijn voeten gloeiden als brons in een oven. Zijn stem klonk als het geluid van geweldige watermassa's. ¹⁶In zijn rechterhand had hij zeven sterren en uit zijn mond kwam een scherp, tweesnijdend zwaard. Zijn gezicht schitterde als de felle zon.

Openbaring 1:12-16

Een ander liet een foto zien van Jezus met blond haar en blauwe ogen. Toen dacht ik: er is, theologisch gezien, iets fundamenteel misgegaan. Op dat moment besloot ik het thema 'racisme' te gaan belichten en vanuit persoonlijke ervaringen toegankelijk te maken.

Wederzijdse afhankelijkheid

Tijdens mijn theologiestudie volgde ik af en toe een vak aan een andere universiteit. Zo werkte ik vrijwillig mee aan het programma *Bridging the Gap* van prof. dr. Hans de Wit; een fantastisch project met uitwisseling van theologiestudenten tussen onder andere

Zuid-Afrika en Nederland. Ik was onder andere betrokken bij Zuid-Afrikaanse theologen die na het einde van het apartheidsregime naar de Vrije Universiteit van Amsterdam kwamen om de verzoening tussen Zuid-Afrika en Nederland te bevorderen.

In 1996 vormde zich rond mij een kring van Afrikaanse studenten van verschillende godsdiensten, die samenkwamen om na te denken over hoe we Afrika vooruit zouden kunnen helpen.

Ieder van hen was ervan overtuigd dat er iets gedaan moest worden aan de stereotiepe beeldvorming over donker Afrika. We wilden de boodschap overbrengen dat Afrika geen dorp van één stam is en daartoe het gesprek aangaan met andere wereldburgers. Gedurende dat proces is in Amsterdam een groep van ruimdenkende wereldburgers ontstaan.

Op zoek naar Nederlanders om de ontmoeting aan te gaan, betrok ik er een goede kennis van mij bij. We begonnen dit avontuur als proef. We merkten dat we open en vrij en in wederzijds vertrouwen met elkaar konden spreken en nodigden langzamerhand meer mensen uit. Zorgvuldig breidden we de groep uit, zodat iedereen in deze nieuwe vorm van ontmoeting kon groeien. Soms waren we met vijftien mensen samen, soms met tientallen.

Wereld Familie Kwesties

In 1998 werd de ‘Werkgroep Wereld Familie Kwesties’ geboren. We kwamen eens per maand bij elkaar, kookten en aten samen en praatten over bepaalde thema’s die ons na aan het hart lagen. Het betrof thema’s waarmee je persoonlijk ervaring had, waarover je dus vanuit je persoonlijke ervaring kon spreken. Zoals: wie is de baas in huis, wat eet je vaak, hoe toon je liefde voor je familie, enzovoort. Iedere deelnemer nam iets mee om te eten of te drinken. Zo maakten we kennis met de kookkunst uit verschillende culturen. Elke soort voedsel heeft een eigen verhaal, nauw verbonden met de natuur en de cultuur, waardoor je elkaar snel beter leert kennen en begrijpen.

Maar ons doel reikte verder: we wilden elkaar verrijken om als een wereldfamilie in vrede te leren leven. We gebruikten het woord *Wereld* omdat we uit verschillende werelddelen in Amster-

dam dagelijks elkaars leven deelden. Het woord *Familie* omdat we ons met elkaar verbonden voelden, en het woord *Kwesties* om zaken te benoemen die aan de orde komen als mensen met verschillende gewoontes en waarden elkaars pad kruisen.

We hielden ons aan een vaste structuur. In het gesprek mocht niemand zich achter een land of cultuur verschuilen; ieder sprak op persoonlijk titel. Je mocht bijvoorbeeld niet zeggen: ‘Ik ben laat omdat ik een Afrikaan ben’, maar wel: ‘Ik ben laat omdat ik te laat van huis gegaan ben’. Ieder kon vragen stellen, maar je mocht niet debatteren over een persoonlijk verhaal en bekentenis. Dat hield het veilig en respectvol, waardoor iedereen altijd met positieve energie naar huis ging.

Iedereen denkt racistisch

Twee jaar later, in 2000, hielden we een avond over racisme. Aan tafel zaten 27 mensen uit 22 landen. Op die avond hadden we een stok in ons midden geplaatst. Ieder die de stok in handen nam, mocht spreken.

Marita, een Duitse vrouw, begon. Ze nam de stok en zei: ‘Ik denk racistisch, omdat ik, zodra ik zwarte mensen zie, denk aan Afrika.’ Ze vertelde welke beelden daarbij in haar opkwamen en hoe dit haar handelen onbewust beïnvloedde.

Daarna nam de Nederlander naast haar de stok over. Hij zei:

‘Ik denk racistisch. Als ik naar jou als Afrikaan kijk, zie ik beelden over armoede, domme mensen, onderontwikkeld, vrouwonvriendelijk, niet te vertrouwen, gevaarlijk en traag.’

Naast hem zat een Congolees die de stok overnam en zei:

‘Ik denk racistisch, want als ik jou zie, denk ik aan een Nederlander en dan komen beelden bij mij op van superioriteit, onderdrukking, kolonisatie, slavenhandel; van koppige, zuinige mensen.’

En zo gingen we de kring rond. Zoals alle andere avonden was het helend om dit met elkaar op persoonlijke titel te delen. We erkennen elkaar als mens. De ontdekking dat je zelf racistisch denkt, bracht ieder van ons in verlegenheid. De normale neiging is dan om, uit schaamte, te reageren met ontkenning en het aannemen van een defensieve houding, maar die optie was nu weggefallen. Iedereen wilde zich open en oprecht uitspreken. Er was geen sprake van schuldgevoelens en kwetsbaarheid werd kracht.

We waren trots op onszelf en op elkaars openheid, omdat iedereen beseftte dat niemand van ons gedacht had dat hij of zij racistisch zou kunnen zijn. Niemand van ons had ook ooit een gesprek gevoerd met iemand van een andere huidskleur waarbij je oprecht naar jezelf keek.

We durfden te erkennen dat we een erfenis meedragen die als blokkade werkt; een erfenis die de sociale vaardigheid in de omgang met iemand van een andere afkomst belemmert. We gingen elkaar met nieuwe ogen zien en voelden ons gelijkwaardig; gevangen in dezelfde kooi.

We erkennen elkaar niet als dader maar als slachtoffer, omdat we allemaal slachtoffer zijn van de geschiedenis. Elk verschil in achtergrond viel weg en wat overbleef was: medemens tegenover of naast mij. Onze omgang met elkaar veranderde: we hadden geen woorden meer nodig om elkaar te begrijpen of dichter bij elkaar te komen.

We waren erg trots op onszelf en onze groep en besloten om deze kostbare ervaring naar buiten te brengen.

Deze ervaring heeft mij geholpen om meer van mijzelf en de samenleving in Nederland te begrijpen. Mensen die hun eigen land en cultuur verlaten, hebben vaak moeite om zich echt thuis te voelen in hun nieuwe leefomgeving. Alles is anders: het eten, de taal, de manier van omgaan met elkaar, enzovoort. Vaak staan we met één been in de oude en één been in de nieuwe wereld. Dit kan spanningen en angst veroorzaken en leiden tot vooroordelen.

Mensen uit het 'gastland' voelen zich, bewust of onbewust, vaak bedreigd door anderen uit verre, vreemde culturen. Dit kan zich uiten in wantrouwen, vooroordelen en soms zelfs haat.

Mijn ervaring is dat we te veel langs elkaar heen leven. ‘Multiculturalisme’ betekent in de praktijk vaak niet meer dan het naast elkaar bestaan van vele geïsoleerde en op zichzelf gerichte culturen. Door het scherpe onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’ blijven openlijke conflicten en onderhuidse spanningen voortbestaan.

De enige manier om hier doorheen te breken is met elkaar in gesprek te gaan. Niet alleen op hoog politiek niveau, maar ook op straat, op school, in de tram of aan tafel, zelfs in de woonkamer – zolang het maar veilig is.

In 2003 hebben we een grote *Wereld Familie Kwesties*-bijeenkomst georganiseerd, waar 280 tot 300 mensen op afkwamen. We hebben veel verschillende workshops gegeven over hoe je dit soort groepen kunt opzetten. Mensen leerden te zien hoe je bewust of onbewust familie bent van de ander. Een vrouw liet bijvoorbeeld zien dat haar wortels in meer dan 22 landen in 4 continenten lagen; zij was Chinees en Duits, maar ook Afrikaans en Zuid-Amerikaans. Deelnemers kregen ook meer inzicht in wat vriendschap, familie en werkverbanden voor hen betekenen.

We leven in verbondenheid en in elk leven zitten meer levens besloten. *No man is an Island.*

Ieder volwassen mens is (wederzijds) afhankelijk. Wederzijdse afhankelijkheid is voor mij de realistische en sociale houding van eerlijk leven en welzijn. Gedachten en houdingen van onafhankelijkheid zijn tekenen van onvolwassenheid en asociaal leven.

Rassenhaat

Racisme is gebaseerd op een mythe. De barrières tussen rassen en culturen in de samenleving vormen steeds een bron van onrust en conflicten. Rassenhaat is een trend. Ook de kerk als lichaam van Jezus Christus heeft met haar boodschap die eenheid niet kunnen bewaren.

Racisme is gebaseerd op een mythe, want alle mensen behoren tot één ras. Racisme zal echter blijven bestaan zolang we diverse rassen niet zien als van elkaar onderscheiden, maar van elkaar gescheiden entiteiten.

De betekenis van mens-zijn is ons in Jezus Christus geopenbaard. Hij heeft in woord en daad de betekenis van mens-zijn voorgeleefd. In hem zien we onze gelijkenis in God, in wie alle rassen en talen en culturen verenigd zijn. In hem is geen racisme, want zijn gelijkenis aan God is verheven boven elk ras. In hem zien we alles wat goed is: hij doorbrak racisme, discriminatie en onverdraagzaamheid om recht en gerechtigheid te doen.

Racisme, discriminatie en onverdraagzaamheid zijn niet alleen gerelateerd aan geografische gebieden, cultuur of huidpigment. Racisme heeft ook te maken met levensbeschouwing, verschillen van opvatting over de betekenis van 'geloof'. We kunnen ook racist zijn als het gaat om verschil in denominaties, geloofssystemen en cultuur. Racistisch denken en handelen kom je in meer aspecten tegen dan je zou vermoeden. Racisme speelt bijvoorbeeld ook een rol bij milieuvervuiling, uitbuiting en misdaden tegen menselijkheid. Door racisme wordt onrechtvaardigheid tot rechtvaardigheid verheven.

Geografisch racisme in Nederland

Limburg

Heerlijk vond ik het in Limburg. Tussen 1994 en 1996 verbleef ik een paar maanden per jaar daar. Ik vond in de abdij van de benedictijnen in Vaals mijn geestelijke bron van innerlijke rust. Benedictijnen zijn rustig, beschouwend en nemen tijd om na te denken. Ze luisteren met mededogen en openheid.

Als ik vrij was ging ik naar Vaals, om me een weekeind lang of gedurende twee weken in het klooster terug te trekken. Ik genoot vooral ook van de ontmoetingen met mijn biechtmonnik. Bij hem voelde ik mij thuis. Veel van onze gesprekken vonden al wandelend plaats, terwijl ik genoot van het landschap.

Op een dag kreeg ik van mijn spirituele begeleider te horen dat ik mijn contact met Limburg moest verbreken omdat hij het geloof zoals dat anno 1994 door de mensen in Limburg werd beleefd en uitgedragen, 'onwenselijk' vond. Het contact zou een negatieve invloed kunnen hebben op mijn priesterlijke vorming

voor de Rooms-Katholieke Kerk in het westen van het land, waar ik uiteindelijk zou komen te werken.

Als reactie op mijn verbaasde (om niet te zeggen: verbijsterde) reactie, begon hij mij te onderrichten over de geschiedenis van het christendom in Nederland.

Twee Engelse missionarissen brachten het christendom naar Nederland: Willibrord ging naar het westen en Bonifatius naar Friesland. Bonifatius zou 1250 jaar geleden in Dokkum vermoord zijn; de Friezen vinden dat dit verhaal niet klopt en willen dit anno 2018 nog herschrijven.

In vergelijking met de blonde Friezen zijn de Limburgers kleiner, hebben donkerder haar. Ze zouden afstammeling zijn van de Romeinen. Ze zijn conservatief en traag en nemen veel tijd voor een gesprek op straat of in de winkel.

Zuid-Nederland is daarom minder progressief en minder ontwikkeld dan Noord-Nederland. Dat is een gegeven: zó heeft God dat bedacht. En dat geldt voor de hele wereld. Kijk maar naar de wereldbol. De noordelijke kant is vaker ontwikkeld dan de zuidelijke kant.

Ik heb mijn contacten met Limburg wel teruggeschroefd, maar niet verbroken, want daar vond ik werkelijk rust om te reflecteren en mij te bezinnen. Als ik mijn denken en handelen wil doorbreken, reis ik nog steeds graag af naar Limburg en besteed ik een paar dagen daar. De mensen nemen de tijd voor je en zijn niet haastig. Ze luisteren naar je en durven moeilijke vragen te stellen. Met wandelen in de heuvels en valleien kom ik snel tot mijzelf. Hoofd, hart en buik worden weer met elkaar verbonden en er komt nieuw perspectief in de mist van chaos en vertroebeling.

Amsterdam & Rotterdam

Maar in Amsterdam hoor ik dat Noord-Holland al eeuwenlang de economische motor van Nederland is. Als ik in Rotterdam ben, hoor ik dat Zuid-Holland juist de economische motor van Nederland is. Vandaar de eeuwenoude strijd tussen beide steden/provincies.

Friesland

Pas een kwart eeuw nadat ik in Nederland kwam, ben ik voor het eerst met vakantie naar Friesland gegaan. Het was een buitengewoon mooie ervaring: er is zuivere lucht, er hangt een serene sfeer, de natuurgebieden zijn ongerept.

Daar begon ik aan dit boek te schrijven.

Een week lang heb ik als passagier meegevaren op een boot. Sommige dorpen en wijken zijn door water met elkaar verbonden. Sloten en vaarten fungeren als straten. Dat vond ik erg mooi. Ik ging voor hun geestelijke welzijn ook met drugs- en alcoholverslaafden uit Amsterdam vijf dagen varen. Ze kwamen tot rust.

Nederland is bijzonder gezegend met dit verschil in gewesten. Het noorden, oosten en zuiden van het land zijn anders dan het westen van Nederland; mensen komen er tot rust in de natuur. Nederland is mooi land.

Maar in de Randstad integreer je eerder in de *global village*, want als je op je gemak in het westen kunt leven, word je als vanzelf een wereldburger die zich thuis voelt in andere continenten en wereldsteden.

Anti-zwartepietdemonstratie in Dokkum (2017)

Het niet doorgaan van de anti-zwartepietdemonstratie in Dokkum en het gevolg daarvan, is niet los te zien van de beeldvorming over en weer in Nederland. Friesland wilde niet dat het protest tegen Zwarte Piet zou overwaaien naar Friesland; die hype moest in het westen blijven.

Na het incident vond in Amsterdam een bijeenkomst plaats met de politie en uit Afrika afkomstige mensen. Mensen van Afrikaanse afkomst wilden van de politie weten waarom ze niet aan de kant van de demonstranten stonden. Het grootste deel van de avond werd besteed aan de beeldvorming over de Friezen: Friezen zijn heel hardwerkende mensen, die het goed bedoelen en nog steeds een eigen taal hebben. Een Fries vertelde trots dat als Friezen je niet accepteren, je daar echt niet binnenkomt.

Hoewel de reacties ongetwijfeld goed bedoeld waren, werd Friesland hier in feite afgeschilderd als een gebied dat eigenlijk

niet thuishoort in Nederland. Alsof de Friezen tot een ander ras behoren.

Deze beeldvorming over Nederlandse provincies of streken, vermengd met trots of racistisch getinte opmerkingen, maakt het niet gemakkelijk voor een buitenstaander om neutraal te kijken.

Geen wonder dat zulke discriminerende opmerkingen de woede opwekten van de aanwezige migranten, omdat ze die negatieve beeldvorming op zichzelf betrokken.

Verbinding zoeken in wederzijdse afhankelijkheid

De groep Nederlanders zonder enig racistisch vooroordeel vormt nog slechts een minderheid. Dat heeft ook consequenties voor de samenleving: er vormen zich bondjes tegen mensen die anders denken en doen. Waakzaam zijn en de verbinding zoeken in wederzijdse afhankelijkheid zal een vruchtbare nieuwe vorm van samenleven kunnen creëren.

De tijd dat het buitenland ergens voorbij de grens van Nederland is, wordt geschiedenis: het buitenland is binnenland. De Nederlandse geschiedenis in het buitenland is binnenlandse geschiedenis. Dat maakt het niet gemakkelijk. Confrontatie met het verleden is heden geworden. Het draait niet meer om waarden en normen, maar om complete sociale vernieuwing en hervorming. Deze spanning resoneert in elke provincie en ieder mens gaat er anders mee om. Het is een illusie dat zaken weer zullen worden als vanouds. Het idee om de kop in het zand te steken óf met geweld de roep om vernieuwen de kop in te drukken, zal slecht uitpakken. Juist waakzaam zijn en de verbinding zoeken in wederzijdse afhankelijkheid zal een vruchtbare nieuwe vorm van samenleven kunnen creëren.

■ RACISME IS TEGEN GODS KONINKRIJK

Afstammelingen van ex-slaven en ex-meesters

Sinds 2016 ben ik intensief betrokken bij de opdracht van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om rassendiscrimi-

natie van zwarte mensen te bestrijden. Het programma heeft tot doel om mensen van Afrikaanse, Afro-Caraïbische, Surinaamse of Zuid-Amerikaanse afkomst in de gelegenheid te stellen om als een gemeenschap van mensen van Afrikaanse afkomst in Nederland een tienjarenplan op te stellen om racisme in de Nederlandse samenleving te bestrijden.

We kwamen er al gauw achter dat we weliswaar gemeenschappelijk hebben dat we allemaal van 'Afrikaanse afkomst' zijn, maar dat we desondanks in menig opzicht ver van elkaar verwijderd zijn. Mensen uit bepaalde landen in Zuid-Amerika leggen het accent op hun slavernijverleden en het herwinnen van hun waardigheid. Afrikaanse migranten in Nederland hebben die behoefte niet; zij hebben meer last van hun koloniale geschiedenis en de kerstening. Ook merkten we veel verschil in de toon waarop de strijd tegen racisme gevoerd werd.

Langzamerhand ontstond een splitsing die uiteindelijk leidde tot ontbinding van de groep. Een groepje mensen richtte een politieke partij op en er ontstonden nog wat andere groeperingen. Wat zij gemeenschappelijk hebben is: huidskleur, uitbuiting door kolonialisten en slavenhandel, armoede. Deze aanklachten werden echter niet gezamenlijk tot uiting gebracht, omdat iedere groepering gefocust was op de eigen pijn.

Bij de ontwikkeling van het tienjarenplan waren ook uit Nederland afkomstige mensen betrokken. De boosheid die door genoemde groeperingen op hen werd gericht, leidde tot gespannen verhoudingen. De Nederlanders wensten niet aangesproken te worden op de daden van hun voorouders, heel lang geleden. Terwijl de slachtoffers van het verleden juist erkenning wilden van het onrecht dat hen is aangedaan.

Dit is een voorbeeld van de oorzaak van de spanning die we in de samenleving hebben. Geen enkele van de betrokkenen was direct dader of slachtoffer. Beide waren afstammelingen van ex-slaven en ex-meesters. Hoe lang moeten de kleinkinderen van de daders en slachtoffers lijden? We kunnen het lijden stoppen in onze generatie. Het gaat niet vanzelf over.